

AKP ve Eğitim in Siyasal Sosyolojisi

Ramazan GÜNLÜ*

Giriş

Bir siyasal iktidar belli bir “toplum” ve “toplum iddiası” üzerine yaslanır. Siyasal partinin belli gruplar, çıkarlar ve ilişki ağları çerçevesinde kurduğu ve tanımladığı “siyasal alan” hazır ve nazır olabileceği gibi, bir iddia ve iradeye de dayanabilir. Bununla birlikte siyaset her zaman belli bir irade tarzı olarak biçimlendirici nitelik taşır. Her siyasal iktidar sürekliliğini sağlamak için kendi değer ve düşünüşünü toplumun bütününe aktarmayı temel iktidar mücadelesi alanlarından biri yapar. Eğitim, değer ve düşünüşün belli bir niteliklenme sürecine paralel olarak aktarıldığı bir mücadele alanıdır. Siyasal iktidar kendi oluşumuna temel olan bileşenlerin özelliklerini, çıkarlarını ve ilişkilerini yeniden üretecek bir anlayışı toplumun bütününe aktarma çabasına girer. Ancak bu aktarım süreci serbest hareket edeceği bir alan değildir. Siyasal iktidarın her girişimi toplumun tarihsel ve güncel çelişki ve çatışmalara tekabül eden mücadele süreci içinde şiddetli görünüm alabilir. Siyasal iktidar ve muhalefet ilişkileri rejimin temellerine ilişkin ayrılıkları temsil ettiğinde çatışma daha uzlaşmaz biçimler alabilir.

Türkiye Cumhuriyeti kuruluş sürecinde ve günümüzde kapalı olduğu taleplere ve ilişkilere karşı tavrını iki kavram üzerinden açıkça göstermiştir: Bunlar irtica ve bölücü faaliyetlerdir. Bu temel stratejik karşı hedeflere dönemsel olarak eklenen yeni tehditler ilave edilebilir. Bugün rejimin merkezini temsil eden güçler tarafından

* Yrd. Doç. Dr. Muđla Üniversitesi, İİBF Kamu Yönetimi Bölümü

da dile getirilen bir irticai ve bölücü tehdit ve tehlike algısı toplum içindeki çatışmaların tanımlayıcı bir siyasi grameri haline gelmiştir. Bu tehdit ve tehlikeler kamuoyunda sürekli gündem konularından birini oluşturmaktadır. Bu nedenle de güncel siyasi pratikler ve uygulamalar, siyasi gramere yerleşen irtica ve bölücülük çerçevesinde değerlendirilmektedir. Hükümetin kamu görevlerini yürütme tarzı ile kamu hizmetini, kamu alanını ve özel alanı tanımlama sınırları, kamu görevlilerini sağlama ve kadrolaşma pratikleri siyasi gramerin işaret ettiği tehdit ve tehlikeler çerçevesinde kamuoyuna yansımakta ve siyasal gündemi işgal etmektedir.

Mevcut siyasal iktidar açısından ele alındığında siyasi gramerin tanımlayıcı kodları olarak irtica ve bölücülük çoğunlukla ilki ve bazen da ikincisi ile değerlendirildiği görülebilmektedir. Bu anlamda siyasal eleştiri ve muhalefet irtica ve bölücülük kavramlarına sık sık gönderme yapmaktadır. Bu durum AKP'nin tasarısı ve icraatlarına hassas yaklaşılmasına neden olmaktadır.

Siyasal rejimin hassasiyet gösterdiği konular olarak irtica ve bölücülük düzenin sürekliliği açısından kritik göstergeler olarak ele alındığında, bu yöndeki gelişmeler ile hassasiyetle ilgilenilmektedir. Bununla birlikte siyasal rejimin farklı dönemlerine bakıldığında her zaman aynı hassasiyetlerle karşılaşmadığı görülebilir. 12 Eylül darbesinin ardından izlenen siyaset ve uygulamalar bugün irtica kapsamında değerlendirilen faaliyetler olarak aynı biçimde karşılanmadı. Bu olgu siyasetin süreklilik ve değişme yönüne işaret eder. O halde mevcut AKP iktidarına atfedilen nitelikler dönemsel ve bağlamsal olarak değerlendirilen irtica kavramı ve kapsamı içinde görülebilir mi? AKP'nin eğitim alanında yansıttığı talepler ve gerçekleştirdiği uygulamalar hangi kapsamda siyasal rejimin sorun alanlarına tekabül etmektedir? AKP'nin kökenlendiği siyasi art alan açısından uyguladığı eğitim siyasetinin anlamı nedir?

Bu makale Türkiye'de İslami siyasal sosyo-oluşumu tarihsel bir yönelim ve durumsal koşullar içinde ele alarak siyasal sosyo-oluşum ile eğitim siyaseti arasındaki ilişkiyi eğitimin siyasal sosyolojisi çerçevesinde incelemektedir. Eğitimin siyasal sosyolojisinin AKP iktidarı ile ortaya çıkan biçimleri AKPHükümeti'nin uygulamaları ve yasal girişimleri çerçevesinde çözümlenmektedir.

Makale ilk olarak değerlendirmeye temel olan siyasal sosyolojik çerçeveyi ortaya koymaktadır. İkinci olarak İslami sosyo-oluşuma temel olan süreç ve koşullar bir değişim süreci içinde ele alınmaktadır. Üçüncü olarak Refah Partisi'nin yükselişi ve koalisyon hükümeti süreciyle ortaya çıkan süreç ve onun etkileri ortaya konulacaktır. AKP ve onun oluşumuna yön veren siyasal toplumsal süreç ve Hükümet sürecinde gerçekleştirilmeye çalıştığı uygulamalar ve dayandığı toplumsal kesimler açısından sonuçları değerlendirilecektir.

Sorun ve Kavram

Türkiye 1980’ e iki düzeyde tamamlanan bir saldırıyla girdi. İkincisi (12 Eylül askeri darbesi) birincinin (24 Ocak İstikrar Programı) yerleştirilmesini amaçlamıştı. Yaşanan kargaşa ve hazırlayıcı ortam, sosyal sınıflar arasında bölüşüm kavgasının ve dönüşümün tezahürü olarak iki saldırının oluşumuna aracılık etmişti. Yurttaşlığın somut ve pratik kazanımları bir kargaşa süreci görünümü almıştı. Son otuz yıllık dönemde yaşanan kırsal dönüşümün ve ondan etkilenen kır ve kent yaşamının kapitalist biçimlerinin sindirilme biçimleri sınıfsal ve etnopolitik ilişkilerin açığa çıkmasında ve görünür çatışmalara yön vermesinde önemli roller oynadı.

1980’ de saldırı konusu yapılan şey bireyin yurttaş kimliğinde bir dönüşümün de işaretlerini gösteriyordu. Siyasi topluluğun atomize edilmiş bir üyesi olarak yurttaş (Foucault, 2000), kapitalist devlet-toplum ilişkileri çerçevesinde yerel iktidar biçimlerini (cemaat ve etnopolitik bağlar) terk etmek üzere temel hak ve özgürlükler açısından kamusal güvencelere kavuşuyordu. Ancak 1980’ li yıllar bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’ de de neo-liberal saldırıların etkileri ile girdi. Bu sürece katılmanın gerekli siyasal toplumsal koşulları da fazlasıyla mevcut durumdaydı.

Margareth Thatcher “toplum yoktur birey vardır”, neo-liberal politikaları kastederek “başka alternatif yoktur” diyordu. Bununla bireyin ihtiyaç ve potansiyellerini kısıtlayan, “verimliliğin düşmanı” bir kamu alanı müdahalenin konusu haline getiriliyordu. Elbette kamu alanının kuşatıcılığına ilişkin bir bakış açısını, duyarlılık ve eylemi besleyen bir sürecin sonunda iktidara gelen bir İngiliz ve Amerikan muhafazakârlığı gerçekliğini de unutmamak gerekir. Bu süreci oluşturan hareketin kökenlerini 1968 Devrimi’ nde aramak gerektiğini söyleyen Wallerstein (2004a: 126), bunu kapitalist-dünya sistemin artan maliyetler –ücret, girdiler ve vergilendirme-dolayısıyla girdiği krize bağlamaktadır. Geleneksel sistem karşıtı hareketler –işçi hareketleri ve ulusal kurtuluş hareketleri- devlet iktidarı ve ekonomik meseleleri öne çıkaran karakterleriyle bu krizin oluşumuna katkıda bulunuyorlardı. Buna karşın 1968 Devrimi iki nedenle ırk ve cinsiyet meselesini öne çıkarmıştı. Birincisi merkezci liberaller ekonominin altını oyan her şeye düşmandılar, fakat 1968 Devriminin kültürel değişimlerini gizliden desteklediler. Bu nedenle merkezci liberaller düzeni sağlama alma ve kar sıkışmasını acil biçimde çözme ile dar tabanlı vahşi bir kültürel karşı devrimi öne çıkardılar. Maliyetleri düşürme sürecinde merkez ve sağcı güçler refah devleti hizmetleri (eğitim sağlık, sosyal güvenlik) için toplanan vergileri azaltmaya çalışırken, kalkınmacılık temasını terk ederek metaların ve sermayenin serbest dolaşımına hız verdi (Wallerstein, 2004a: 129-130).

Bireyler normal olarak kendi halinde atomlar olarak var olmuyor. Bir kimlik ve kişilik olarak hane halkları aracılığıyla birbirlerine bağlanıyor ve bu nedenle sınıfsal

özellikleri yanında etnopolitik potansiyellere sahipler. Kapitalist sistemin neo-liberal mantığı kendisini ortaya koydukça da hane halklarının bir kimlik ve kökene işaret eden niteliği daha çok açığa çıkabilir. Wallerstein'a (2004:) göre hane halklarını etkilemeye çalışan kurumlar arasında en etkili olan devlettir. "Yarattığı fayda ve baskı aracılığıyla hane halklarını etkiler. Ancak devlet nerede güçsüz hale gelse, dinsel yapılar, etnik örgütlenmeler ve benzeri gruplar hane halklarının önceliği üzerine ısrar eden güçlü seslere dönüşebilirler." (Wallerstein, 2004a: 57, 63, 66).

İslamcıların kapitalist sistemin mantığına ve kendi ülkelerine yönelik yayılmalarına karşı bu çerçevede bir eleştiri getirmektedir. Wallerstein'a (2004b: 115) göre, İslamcılar "eğer dış baskıyı def etmek ve içsel yenilenmenin gelişmesine yardım etmek isteniyorsa bu modernist Arap rejimlerinden kurtulmak gerekir ve bu kategoriye Vahabiler de dahildir." Yine onun gözlemlerine göre, "İslamcı örgütler ihtiyaç sahiplerine geniş sosyal hizmet sağladıkları ve sıkça devlet işleyişindeki ciddi boşlukları doldurdukları bilinen durumdur. İslamcı hareketlerin iyi biline bir diğer özelliği de, üniversitelerin teknik bilimsel branşlarındaki öğrenciler arasında yaygın ve başarılı bir şekilde örgütlendikleri ve öğrencilerin yeteneklerinden de kendi amaçlarını gerçekleştirmek üzere yararlandıklarıdır."

İslam'ın yükselişe geçmesi Wallerstein'a (2004b: 120) göre Batı ve laik rejimlerin çatlaklarında gerçekleşmektedir. Ona göre, Batının İslam üzerine referansı İsrail'in varlığı ve petrol etmenlerine dayalıdır. Batı bugün ekonomi dışında toplumsal ve politik bir kriz içindedir. Bu durum Batıyı kendinden şüpheye götürmekte ve bir "iblis" arayışına neden olmaktadır. Bu aynı şüphe hali İslam aleminde de vardır. Laik-seküler güçler dağılırken, İslamcı güçler de siyasal programları konusunda uzlaşmış değillerdir.

Liberal siyasetin 1980'lerdeki serüveni kamu alanı ve özel alanı daha çok tartışma konusu yapmak üzerinedir. Bu neo-liberal ideolojinin gereklerine uygun bir şekilde değerlere yönelen bir argüman üzerine şekillendi. Farklı politikalar için de olsa, cemaatçilerin bölünmüş değerlerin geçmiş altında aynı ufka bağlanmaları, modern liberallerin de değer çoğulculuğu sayesinde eşit haklar ve özgürlükler ilkesine uyum tercihi aynı temelde değerler sorunu üzerine birleştikleri görülmektedir (Ottersbach/Yıldız, 1997: 292).

Liberal ve cemaatçi tutum açısından dört konum tespit ediliyor (Ottersbach/Yıldız, 1997: 294): Birincisi radikal liberal konum, özel ve kamusal alanın ayrımın sabitlenmesi gerektiğini ileri sürüyor. İkincisi Rawls'un düşüncelerinden beslenen ölçülü liberal konum modern devletin yurttaşlık ilkesinin moral değerlere dayanması gerektiğini savunan bir anlayışı içerir. Moral temeller sadece özel kanaatlerden

değil demokratik kültürün normatif bütünleştirici faktörlerine de aittir. Üçüncüsü ölçülü cemaatçilik siyasal katılım haklarını ön plana alır. Dördüncüsü radikal cemaatçi konum farklı cemaat biçimleri, kültürel ve etnik cemaatlerden oluşan çoğulcu toplum bireylerin artık her “ortak iyi” çerçeve ilkesi üzerinde bütünleşmemesi anlamına gelir. Bu konum Refah Partisi’nin 1990’ların başında ileri sürdüğü “çok hukukluluk” ve Medine Vesikası tartışmalarında gündeme getirildi.

Tapper (1993: 30–31), İslami canlanışı, genel dünya değişimlerinin bir yansıması olarak görüyor. Ona göre 1908-1923 Türk Devrimi, nasıl “dünya çapında bir ayaklanmanın yankısı ise, ..., 1970’ler ve 1980’lerin Türkiye’inde İslamın canlanışı da, anti-materyalizm ve belki post-modernizm gibi daha geniş yirminci yüzyıl sonu hareketlerinin parçasıdır.” Ona göre 1950 sonrası İslami bilinç, eğitim ve siyasallaşmanın etkisi; 1980 sonrası karşı beslenen pragmatik tutum (Türk-İslam siyaseti); bölgeye, sınıfa ve kişilere göre farklı biçim ve işlevlerin gelişmesi; yeni ekonomik koşulların etkisi (gençlerin farklı bakışı, dış kökenli İslami para kaynakları ve modern ve modern iletişim araçları); ne kapitalist ne sosyalist olmayan kimlik arayışı ile Türkiye’nin jeo-kültürel durumu Türkiye’de İslami sosyo-oluşumun etkenleri olmuştur.

Siyasal Toplumsal Oluşum

Devlet iktidarının oluşumu, aynı zamanda kamu ve özel alanın sınırlarının oluşumunu ifade etmektedir. Bu süreci, toplumsal güçlerin bir tür mevzilenmesi süreci olarak değerlendirilebilir. Devlet iktidarı topraklarının (dış sınır) nerede başlayıp bittiğini ve bireylerin günlük ihtiyaçlarının nasıl karşılandığını (iç sınır) tanımlayan sınırlara sahiptir. Devletin coğrafi (dış) sınırı ile iç sınırı (kamu alanı) arasında ilişki ve denge vardır (Dudley, 2001: 20–21). Bu ilişki ve dengeyi oluşturma, koruma ve değiştirme siyasal ve toplumsal alan üzerindeki mücadelelerde somutlaşır. Türkiye’de irtica ve bölücülük kavramları devlet iktidarının iç ve dış sınırlarına işaret eden niteliktedir. Bu açıdan devletin iç ve dış sınırı Cumhuriyet’in kuruluşundan günümüze gelen mücadele süreci “irtica ve bölücülük” kavramları çerçevesinde laik sosyo-oluşuma zemin oluşturmuştur.

Cumhuriyet’in kuruluşu ile birlikte devlet iktidarının meşruiyet kaynağı itibariyle bir sıçrama geçiren laik sosyo-oluşumun kökleri Osmanlı batılılaşmasında ve kapitalizmin Osmanlı topraklarına yayılmasında belirlenebilir. Osmanlı’nın genişleme sürecinin durması ve askeri yenilgiler, Osmanlı’nın iç ve dış sınırını tartışmalı hale getirmiş, devleti merkezileşme sürecine sokmuştur (Abou-El-Haj, 2000). Bu açıdan merkezin taşra güçlerini sınırlandırma ve tasfiye etme süreci kendi varlık sebebiyle iç içe geçmiştir. Modern ulus devlet açısından iç sınırı tanımlama sürecinde kapitalist

bir üretim temeli şekillenirken, geliştirdiği ideoloji seküler-laik milliyetçilik olmuştur. Osmanlı devletinin bu sınırları tanımlama süreci 15. ve 16. yüzyıllarda başlamış olan erken merkezileşme süreci liva kanunnameleri veya sancak kanunnameleri olarak bilinen yerel düzenlemeleri “Osmanlılaştırma” hareketi 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı merkezi gücünün azalmasıyla ortadan kalkmış ve taşra güçlerinin genişlemesi ve devletin iç sınırının ve dış sınırını daralmasına neden olan süreç gerçekleşmiştir (Abou-El-Haj, 2000: 38–39). Kapitalizmin Osmanlı üretim sistemini etkilemeye başlaması devletin siyasal mantığında çözülmeyi getiriyor. Merkezi devlet daha fazla kaynak ihtiyacına girdikçe taşra güçlerinin yükselmesine neden olan vergilerin ihale edilmesine (iltizam sistemi) yöneliyor. Böylece artı ürünün sosyal gruplar arasındaki dağıtımını, bölüşümünü ve mülk edinimini denetleme yeteneğini yitiriyor (Huricihan İslamoğlu’ndan Aktaran Vergin, 2004: 194–195).

Kapitalistleşme süreci ve devletin merkezileşme sürecinde iki toplumsal gücün birbirine karşıt olarak geliştiği gözleniyor. Merkezi devletin yeniden güçlenmesi yönünde 18. yüzyıl sonu girişimleri (III. Selim reformları) Batı ile ilişki içinde ve Batı eğitimi almış bürokratik bir gücün doğuşuna kaynaklık etti. Kapitalist ilişkilerin yayılması sürecinde Batılı ülkelerin hamiliğinden yararlanan ve onlara konsolosluklar aracılığıyla verilen beratlar yoluyla gelişen bir gayr-i Müslim burjuvazi ortaya çıkmıştır. Gelişen bu iki karşıt güç Osmanlı yurttaşlığının geliştirilmesi sürecinde Tanzimat, Islahat, Kanuni Esasi ile birlikte var olma arayışı içinde oldularsa da Devletin merkezi gücünün tahkimi sürecinde bürokrasi ile her zaman çatışmalı bir ilişki içinde olmuştur. Nihayet siyasal topluluğun oluşturulması sürecinde yaşanan deneyim bir çöküşle sonuçlandığında, Kurtuluş Savaşı’nın başarılmasının ardından gayri Müslim burjuvazi nüfusla birlikte Türkiye dışına çıkarılmıştır (Göçek, 1999: 305–311). Batı tipi eğitim almış sivil-asker aydınlar 1923 Devrimi ile birlikte Osmanlı’da merkezi devletin yeniden kurulma sürecinde deneyimlenmiş ve Abdülhamit’in İslamlaşma hareketinden beri terk edilmiş kozmopolit yurttaşlık arayışı yerine modern ulus devletin yolunu izleyerek laik ulusalcı sosyo-oluşumun siyasal topluluğun temelleri olduğunu ilan etmişlerdir.

Cumhuriyet’in kamu alanı toplumsal güçlerin mevzilenme sürecinde sivil-asker bürokratik aydınları görece özerk hareket edebildikleri bir zemin üzerine yükseldi. Kurtuluş Savaşı sivil-asker bürokratik önderliği destekleyen Müdafaa-i Hukuk Derneklerinde somutlaşan toplumsal güçleri öne çıkarmıştı. Bunlar yerel eşraf ve toprak sahiplerinden oluşan bir özelliğe sahipti. 1 Aralık 1922’de kurulan Milli Türk Ticaret Birliği’nde toplanan İstanbul burjuvazisinin İttihatçıların yeni parti girişimleriyle bağ kurmasını önlemek isteyen Mustafa Kemal, Şubat-Mart 1923’te toplanan İzmir İktisat Kongresi’nin hazırlık çalışmalarını başlattı. Bu çaba aynı zamanda devletin temelinde yatan sivil-asker bürokrasi ile eşraf arasındaki ittifaka

üçüncü bir ortak olarak burjuvazinin girmesi, eşraf-burjuvazi kutuplaşması içinde sivil-asker aydınların özerk bir kapasite oluşturmalarına imkân verdi. Köylü üzerinde eşrafın denetimi, işçiler üzerinde de burjuvazinin denetimi sürecinde siyasi örgüt olarak Halk Fırkası ile denetim piramidi tamamlanmış oldu. İzmir İktisat Kongresi toplanmadan önce ülkenin Orta ve Güney kesimlerindeki gezilerinde kurumları ve zihniyetiyle hesaplaşmak zorunda olduğu Osmanlı hanedanlığına-İslam geçmişe sert eleştiriler getirdi. Burada yeni devletin ulusun tarihi, ruhu ve gelenekleri üzerine şekilleneceğini anlattı. Bu egemen Osmanlı-İslam kültürü yerine halk kültürü demekti (Yerasimos, 1990: 88–89).

Bu yönelim varlığını dini kurumlar ve Osmanlı maneviyatından alan eşraf ile çatışmak demekti. Büyük kent burjuvazisi de Batılı sermayedarlarla girdiği ilişkilerden elde ettiği imtiyazların kaldırılması karşısında bir açmaza düşmüştü. Musul sorunu, Şeyh Sait isyanı toplumsal güçlerin taleplerini geriletken etki yaptı. Bir yandan da eşraf-burjuvazi rekabeti karşısında bürokrasinin varlığına ve onun bağlandığı güçlü bir kişilik olarak Mustafa Kemal'e razı olmak durumundaydılar. Siyaset sahnesindeki uzlaşmaz gruplar olarak bulunan eşraf burjuvazi kutuplaşması Mustafa Kemal'in monarşiyle yürüttüğü mücadeleyi kolaylaştırdı. Bununla birlikte onlar köylü ve işçiler üzerinde yönetici yeteneği kabul edilmiş eşraf ve burjuvazi devletin önceliğini kabul ederken, devlet de onları destekçileri olarak bağrına bastı (Yerasimos, 1990. 92–95).

3 Mart 1924'te somut bir biçim kazanan laik sosyo-oluşum yeni devletin temellerini atacak olan eğitim ve kamu yaşamında dinsel etkileri ve kurumları tasfiye etti. Bunun ardından muhalefet gelişti ve liberal muhalefeti temsil eden güçler 17 Aralık¹'ta Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı oluşturdular. Mustafa Kemal'e karşı oluşmuş eski askerler bloğu karşısında Mustafa Kemal partisini topladı ve yobazlardan gelen "karşı devrim" tehlikesinden söz ederek olağanüstü önlemler almak istediğini söyledi. Bu konuda partinin pek istekli olmadığını görünce İsmet Paşa başkanlığında "sertlik" yanlılarından oluşan hükümeti feshedip Fethi Bey başkanlığında bir hükümet kurdurdu. Üç ay sonra patlak veren Şeyh Sait ayaklanması, Kürt hedefleri doğrultusunda çıkarılmış olmakla birlikte kendisini teokratik-feodal çerçevede ifade ediyordu. Gerici olarak nitelendirilip Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilişkilendirildi. Fethi Bey Hükümeti'nin ilk tepkisi ayaklanma bölgesinde sıkıyönetim ilan edip Hıyanet-i Vataniye Kanununun birinci maddesine "siyasi amaçlı din istismarı" hükmünü eklemek oldu. 2 Mart 1925'te Mustafa Kemal Meclisi toplayıp ulusa önderlik etmenin zorluklarından söz etti ve devrimi başlatanların onu tamamlaması gerektiğini anlattı. Ertesi gün Fethi Bey Hükümeti istifa etti ve İsmet Paşa Hükümeti kurmakla görevlendirildi. İsmet İnönü asıl sorunun ihtiraslı küçük münevverlerin mütereddit

¹ İlginç tesadüf AB müzakere tarihi de 17 Aralıkta verildi.

durumu olduğu belirtti. Yeni Hükümetin kuruluşunu izleyen gün, Takrir-i Sükûn Kanunu Mecliste kabul edildi. Bu kanunla Türkiye’de tek parti rejimi resmen kuruluyordu. Kanunun tek maddesine göre, “irtica ve isyana ve memleketin içtimai nizamını, huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlale haiz bilumum teşkilat ve tahrikat ve teşvikat ve teşebbüsat ve neşriyatı, hükümet reisicumhurun tasdiki ile res’ en men’e mezundur.” Aynı gün İstiklal Mahkemeleri yeniden kuruldu ve iki yıl boyunca işbaşında olup 600 insanı ölüme mahkûm ettiler. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 3 Haziran 1925’te kapatıldı ve yirmi yılı aşkın bir süre muhalefetsiz kaldı. Sol ise anacak 1960’dan sonra yeniden siyaset sahnesine döndü. Toplumsal reformlar, Şapka devrimi 1925’te, 1926’da Medeni Kanun Ceza, Usul ve Ticaret Kanunları, Batılı takvim, metrik sistem ve ölçüler, yazı devrimi ve hafta tatilinin Pazar gününe alınması modern toplum yönünde bir tercihi yansıtıyordu. 22 Kasım 1927’de CHF ilk parti kongresi, “umumi esaslar”ın üçüncü maddesine göre parti din ve devletin tamamen birbirinden ayrılmasını, vatandaşlar arasında arasındaki em temel bağın dil birliği olduğunu belirterek Türk dilinin ve kültürünün geliştirilmesi biçiminde değişiklikler yapılmıştır. 5 Nisan 1928’de de “Devletin dini İslam’dır” hükmü kaldırılmıştır. Gerekçesinde de “çağdaş kamu hukukunda, ulusal egemenliğin meydana çıkmasına dayanak olacak en gelişmiş devlet şeklinin laik ve demokratik cumhuriyet olduğu kabul edilmiştir.” 1 Kasım 1928 Meclisin açılış oturumunda kabul edilerek “millet mektepleri” seferberliği başlatılmıştır. Ezanın Türkçe okunması, Kuran’ın Türkçeye çevrilmesi geleneksel kültür ve “geçmiş” “gericilik” olarak görülürken onun ayrılmaz parçası olan din modern toplumun ve ilerlemenin önünde bir tkaç olarak görülüyordu (Yerasimos, 1990: 100–103).

Laik sosyo-oluşum sivil asker bürokrasi önderliğinde ve eşraf burjuvazi çatışması koşullarında güçlendi. Aşar’ın kaldırılmasıyla köylünün elinde biriken potansiyel artık, 1950’lerde DP’yi destekleyen güçlerin güçlenmesine neden oldu (Keyder, 1990: 56). 1950’de kurulan ittifakla ticaret sermayesi ve çiftçiler yüksek karlar elde etti. Ancak, DP sanayi kesimin büyümesine elverişli ortam yaratmada başarısız oldu. Bu durum 1955 Aralığında Hürriyet Partisi’nin DP’den ayrılanlarca kurulmasında rol oynadı. 1957 seçimlerinin ardından DP, azalan halk desteğini telafi etmek için geleneksel halkçılığa yöneldi. Bu süreçte kentsel seçkinlerin Batıcı ve çağdaşlaşmacı tabakası DP’ye daha da yabancılaştırdı. Bunlar Menderes’i anti-modernizmin cisimlenişi olarak görüyorlardı. 1960’larda yalnız bürokratlar ve aydınlar değil İstanbul iş çevreleri de muhalefet saflarında yerlerini aldılar (Keyder, 1990: 60–61).

1960 Darbesi’nin ardında kurulan teknokratik rejim, büyük burjuvazinin çıkarlarıyla uyumlu sonuçlar sağlamıştı. İthal ikameci bir ekonomi ve planlı gelişme sanayi burjuvazisinin karlarını hızla artırırken kapitalizmin Anadolu’nun her köşesine yayılması yönündeki çıkarlarını pekiştirdi. Uluslararası burjuvaziyle uyumlu bir hızlı

kapitalist gelişme süreci serbest kapitalizmden ziyade kapitalizmin tekelci gelişimine olanak vermişti. Bu süreç dev boyutlu sermayeciler bloğu yarattı. Sermaye birikimi yoğunlaşan büyük burjuvazi temsilcilikler ve bayiiiler aracılığıyla Anadolu kentlerine yayılmaya başladı. Ardından Cumhuriyet'in kuruluşundan beri, 1945 Toprak Kanunu hariç, kendilerine dokunulmamış Anadolu eşrafı, esnaf, zanaatkâr ve toprak sahiplerinden oluşan grup karşı tepkilerini örgütlemeye başladılar.

Demirel 1965'te Meclis'te ileri sürdüğüne göre "modern Türk devletinin yolu 19. yüzyıl kapitalizminin yöntemlerinden tamamen farklı olacaktır" derken, tekelci bir nitelik taşıyan kapitalist girişimlerin Anadolu'ya yayılmasını kastediyordu. Esnaf, küçük tüccarlar bu rekabet karşısında ayakta kalmayı başaramadı. Adalet Partisi içinde alt-orta sınıfı temsil edenler Demirel'i çıkar çevrelerini kollamakla eleştirdiler. Onlar İslami söylemi benimseyerek en büyük işadamı ve sanayiciler gibi mason olduğu için Demirel'i de lanetlediler. Demirel kendisine gönderilen heyete, "Ülkemizde bir buçuk milyon tüccar ve esnaf var. Bu beş ya da altı milyon kişi demektir. Kendine yeterli, deneyimli, bilgi ve beceri sahibi insanlar demokratik düzende bir güç oluştururlar. Bugünün küçük tüccarı yarının fabrika sahibi olabilir" açıklamasını yaptı. 1965 seçimleri Demirel'in başkanlığındaki AP'ye %53 oranında oy getirmişti. Demirel'in yaklaşımına daha eleştirel yaklaşan kesimler AP'de meydana gelmiş burjuvazi grupları ittifakının uzun sürmeyeceğini gösterdiler. 1969'da seçimlerinde Demirel'in desteklediği adayı yenilgiye uğratarak TOBB Başkanı olan Necmettin Erbakan Anadolu küçük tüccar ve esnaf ve zanaatkârlarını oluşturan bloğun dikkatini çekmişti (Keyder, 1990: 64-65; Ahmad, 2005: 168-173).

Bir yandan büyük burjuvazinin diğer yandan OYAK aracılığıyla sermayeleşen Ordu'nun doldurduğu alanları bırakmak zorunda olduğunu gören Anadolu burjuvazisi, 1960'larda şekillenen ortamdan o zamana kadar siyasal faaliyetinin tamamen yasaklandığı İslami siyasal söyleme kapı araladı. AP'nin büyük burjuvaziyi gözetken (ki sanayinin büyüme oranları 1965-1968 arasında %12'dir) politikaları Anadolu burjuvazisini partiden uzaklaştırmış ve AP'nin oy oranlarını %46,5, 1973 seçimlerinde %29,8'e düşürmüştü. AP'deki ittifakın parçalanması MSP'yi ve MHP'yi siyaset sahnesine çıkarmıştı (Keyder, 1990: 71).

Hızlı kapitalistleşmenin etkilerini hisseden gençlik ve diğer toplumsal kesimler kendilerini ifade edecek kanalları sürekli genişletiyordu. Bu dönemde anti Amerikancılığın yükselmesi ve sol bir kimlik kazanması ABD Başkanı Johnson'un 5 Haziran 1964'te Başbakan İnönü'ye Washington'un sağladığı silahların ABD'nin rızası olmadan kullanılmayacağını bildiren mektubu ile ulusalcılık ile solu bütünleştirdi. O zamana kadar Sağın tekelinde olan milliyetçilik sola birlikte antiemperyalist bir karakter kazandı. Sola karşı bir panzehir olarak İslam'ın gündeme gelişi bu koşullar

altında ve 1962’de kurulan “Komünizmle Mücadele Dernekleri” aracılığıyla girdi. Demirel modern kapitalizmin ve Birleşik Devletler ile bağlantının sembolüydü. Bu nedenle soldan, yeni Kemalistlerden ve kendisini mason olarak lanetleyen dinci sağdan saldırıya uğradı. Bu kesimin kapitalizm karşısındaki tavrı bir alternatif olarak İslami söylemle bütünleşmeye giden yolu açtı (Ahmad, 2005: 168–173).

Solun yükselişi sendikalarda, üniversitelerde ve ülkenin büyük kentlerinde bir karşı hareketin yükselmesine de neden oldu. Sola karşı girişilen hareket sermayenin kendi fraksiyonları arasında çelişkileri ve çatışmaları ertelemeye götürdü. Zira 12 Mart 1971 Muhtırası ile gelen ortam, sermayenin fraksiyonları arasındaki çatışmayı kızıştırmaya hızlandırmıştı. AP, MSP ve MHP’de temsil edilen bu fraksiyonlar, 1973 seçimleri sonrasında CHP ile MSP’nin kısa bir koalisyon döneminden sonra uzun bir hazırlıktan sonra “milliyetçi cephe” hükümetlerinin kurulmasıyla yeni bir düzey oluşturdu. Bu süreçte MSP İslami fikirlerden ziyade dış sermaye bağımlılığına ve tekellere muhalefete yöneldi. MHP’de hızlı kapitalist dönüşümden olumsuz etkilenmiş, kasabalarda yoğunlaşan üniversite sınavlarını başaramayan gençleri ırkçı seçkincilikten medet grupları harekete geçiriyordu. Büyük sermaye tam bir kadrolaşma ve kutuplaşma sürecine girmiş çelişkiler karşısında umudunu Ordu ve Uluslararası sermaye kurumlarının tavsiyelerine ve teknokratik bir hükümete bağlamıştı (Ahmad, 2005: 182-183, 191; Keyder, 1990: 70-72)

İslami Sosyo-Oluşum

İslam Osmanlı’da devletin meşruiyetinin kaynağını oluştururken din de devletin bekası aracılığı ile kendi yerini buluyordu. Osmanlı tebaası Müslümanlar ve gayr-i Müslimlerden oluşan bir niteliğe sahipti ve din devlet-toplum ilişkisinin ve tebaanın kendi arasındaki ilişkisinin referansıydı. Osmanlı millet sistemi içinde Müslümanlar gayr-i Müslimlerin üstünde yer alıyordu. Onlar, siyasal topluluğun üyesi değil, kendilerine tanınan koşullarda yaşamaları gereken tebaanın bir parçasıydı. Bununla birlikte kapitalistleşme ve tebaasını kendisine bağlama sürecinde Osmanlı kimliği içinde yatıştırılmaya çalışılan ayrılıkçı hareketlerden geriye kalan önce İslamlaşma ve o da istenen sonucu vermediği anlaşılınca bir Türkleşme sürecinin geliştiği biliniyor (Turan, 1993: 46;). Nihayet Türkiye Cumhuriyeti, bir ulus devletin gerekleri çerçevesinde laik sosyo-oluşumu gerçekleştirdiğinde Osmanlı toplumu içinde konumlarını din aracılığıyla edinmiş kesimlere ve taşrada örgütlenmiş tarikat ve tekkelere son verildi. Laik Türk ulusçuluğu Batı uygarlığı ve Türk halk kültürü üzerine bina edildi (Akşit, 1993: 112–114). Siyasal alanın ve bir bütün olarak kamusal alanın laik sosyo-oluşumu destekleyen bir zemin sağlaması, İslami söylem ve etkinin görünür olmaktan çıkması anlamına geldi.

Cumhuriyet'in siyasal topluluğun temeli olarak gördüğü Türk ulusçuluğunun toplum katında kabul görmediğini ileri süren görüşler² (Mardin, 1997:163), yurttaşlarını kendilerini tanımlamaları istendiğinde kendilerini Türk ve Türk vatandaşı olarak tanımlamayan önemli bir nüfusun varlığını Kemalizm'in toplum katında benimsememiş olduğu biçiminde yorumluyor. Bu yaklaşım modern ulus devleti bir cemaat olarak ele alma hatasına düşüyor. Esas olarak modern devleti tanımlayan şey bireylerin birey-yurttaş ilişkisi temelinde görülmesi ve onun sağlanması temelindeki kurumsal yapılar ve güvenceleri içerir. Zira Siyasal topluluğun üyesi olduğunda (örneğin Almanya'daki Türk vatandaşlığına geçiş yapanlar) onları kendi siyasal tarafına çekmek isteyenler sistemle bütünleşmenin hangi kanaldan olacağını gösterir. Bu süreç onların siyasal topluluğun üyesi olarak kabul edilme sürecindeki kendi deneyimlerini de bütünleşme siyasetinin bir parçası yapmaktadır. Kendi değişmez özlerini ileri sürerek siyasal alanda bütünleşme modern siyasetin sosyo-oluşumu ile bağdaşmamaktadır. Zira modern devlet yurttaşları esas alır ve onların kimliklerini ele almaz. Siyasal İslamlaşma sürecinin etkilendiği bağlamın anti materyalizm ve anti-modernizm olması modern siyasetin sosyo-oluşumuna yeni liberalizmin konjonktürü içinde meydana gelen bir yarılma olarak bakmak mümkündür.

Bu çerçevede İslami sosyo-oluşumu özellikle 1980 sonrası kapitalist dönüşümün ve yeni liberal saldırının ışığında bakmak yararlı çözümlere imkân verir. İslami eleştiri ve protestonun 1980 öncesi serüveni ile 1980 sonrası arasında temel bir fark bulunmaktadır. 1980 sonrası siyasete yön veren darbe koşulları ve solun ezilmesi İslami bir kimliğin ve siyasetin köken tartışmalarını ortaya çıkardı ve Türkiye'de yeraltına inen İslam'ın ister yumuşak biçimleriyle ister sert biçimleriyle bir tarihsel anlatı içinde ortaya çıkmasına fırsat verdi. 1980 sonrası İslam'ın yükselişine bütün çözümler yeni liberal politikaların etkisine ve onların doğrudan cemaat bağlantılarını hareket geçiren yanlarına işaret ediyor. Toplumun iktisadi ve sosyal temeli çerçevesinde Wallerstein'in da vurguladığı modern toplumda da varlığı süren etnik ve dinsel grup ve etkilerin kamunun veya devletin çekildiği alanlarda ortaya çıktığına işaret ediyor. Liberal politika ve ideolojinin aktörleri öncelikle kamunun genişlemesi çerçevesinde bireyin hakları ve özgürlüklerinin güvenceleri olmuş kamu sunumlarının tasfiyesi üzerine söylemlerini kurarken İslam'ın sosyo-oluşumuna ortam sağlayacak zemini oluşturdular. Küresel sermayenin çıkarları ile yerel ve liberal kesimlerin çıkarları arasındaki bu ortaklık kamu alanının daralması çerçevesinde bir değişimi reform programlarının temeli yapıyorlar.

Kamu alanının boşaltılması özel alanın etkinliğini sağlarken Türkiye'deki özgün pratik de, yani İslami sosyo-oluşuma temel olan gelişmeleri şöyle ifade edebiliriz.

² Başbakanlığın dağıttığı 2547 sayılı yükseköğretim kanunu'nda değişiklik yapılması ile ilgili kanun tasarısı taslağı, 2003.

1980 Darbesi'nin solu tasfiye programı, bunun için can atan bir ideologlar grubunun kamu alanının ideolojisini yönlendirdi. Bu grup "Aydınlar Ocağı" olarak bilinen, ideolojisine Türk-İslam sentezi diyen bir grup, Türk ulusunun Türk kültürü ve İslam üzerine temellendiğini ileri süren görüşe sahipti. Bu grup seksen sonrası ideolojik evrenin örülmesinde MEB, TRT, YÖK, Üniversiteler, Diyanet İşleri Başkanlığı, Atatürk, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu gibi kurumlarda ve Anayasa hazırlık çalışmasında toplumun ideolojik motiflerini İslamlaştırma gayreti içinde bulundu (Turan, 1993: 57; Ahmad, 2005: 218; Yavuz, 2005: 103-105).

1980'lerde yaygın bir propaganda ve etki sağlayan Türk-İslamcı ideolojik çerçeve (Refah Partisi, MÇP (MHP) ve IDP) 1991 seçimlerinde işbirliğine giderek seçimlerde bir başarı (%16,9) elde etti. 1980'li yılların liberal politikaları kapitalizmin taşraya yayılma sürecinde İmam Hatip ve dinsel eğitimin diğer biçimlerinde hamilik yapanları, küresel piyasalara bağlayacak fırsatları sunan liberal ANAP hükümeti ile önemli teşvik gördüler. Politika kadroları siyasi yasaklarla birlikte taşralı politikacılarca dolduruldu. Hızlı ve denetimsiz bir ekonomi taşra dinamiklerini harekete geçirdi ve eski seçkinlerin sorumluluk duygusundan yoksun grubun siyasal öncülüğünde liberalizmin yükselişiyle etkin konum edindiler. Bütün amaçları kurdukları bu düzeni sürdürmekti (Ahmad, 2005: 244-245). Bu amaçla çevrelerindeki kadroları güçlendirecek örgütlenmeler ve onları İslami bir söylemle halka yöneltecek bir İslami medya ve yayıncılık ağını harekete geçirdiler. Bu süreç hızlı ve görgüsüz taşra zenginleşmesinin denetimsizliği içinde kendi çevrelerinde bir medya ve yayın dünyası patlamasıyla sonuçlandı (Aktay, 2006).

İslam'ı Türk ulusçuluğunun üzerine çıkaran Türk-İslam sentezi, modernleşme sürecinin kesintiye uğramış yaşamları, kırsal kesimden gelenleri, büyük kentlerin gecekondu sakinlerini, küçük işadamlarını kendine çeken İslam hayali yarattı. Bu liberal politika ortamı, sönmölenecek yerde İslami entelektüeller kuşağını besledi. Her planda laik seçkinlerin yerini almaya aday bir İslami entelektüeller grubunu ortaya çıkardı. 1980'ler ve 1990'larda özelleştirme (toplumsal ve kültürel alanlarda daha fazla özgürlük anlamında) dürtülerin İslami temelli bir Türk ulusçuluğu ile huzurlu bir ortama kavuşmayı umuyorlardı (Poulton, 1999: 238-239)

1984'den itibaren daha yaygınlaşan İslami gündem ve uygulamalar (yeni camilerin inşası, okul kitapları ve kamu televizyonlarında İslami içerik artışı, artan eğitim kayıtları, İslami kitap ve dergilerin sayısındaki artış, Yüksek İslam Enstitüsü mezunlarının emniyet müdürlüğüne izin verilmesi vb) ile 1990'da ikisi de SHP üyesi seçkin laikler olan Muammer Aksoy ve Bahriye Üçok'un aşırı dinciler tarafından katledilmesi İslami sosyo-oluşumu önemli bir güç ve etki alanına dönüştürdü (Şaylan, 1992: 237-243; Zürcher, 2002: 419-421).

İslami kimliği ve politikayı özellikle kız öğrenciler örneğinde “toplumsal katılım” olarak değerlendirenler, modern toplumun İslamcılar açısından serüvenini eleştirdiklerini ileri sürüyorlar (Göle, 1992: 138-174; Özdalga, 2006: 197). Toplumsal yaşamda çıkabildiği çatlaklardan çıkarak modernizme katıldıkları doğrusa artık bu çatlaklardan çıkmayıp eve dönecekler. Değişmez özlere ile kendi gününün geleceği günü bekleyenler edilgin özneler biçiminde yorumlanmaktadır.

Taner Timur (2004: 151-172) AKP’yi, tabanının özelliklerini ele alarak her darbenin ardından “halka karşı takkiye” yapan partiler arasına yerleştiriyor ve bu partilerin önünün cuntalar tarafından açıldığına işaret ediyor. Timur, AKP’nin İslam’ının “ezilen halkın kurtuluşu ve protestosu” olamayacağını ifade ediyor ve Ali Şeriatî’den örnek veriyor. Marx’a kulak vererek “takkiye” İslam’ına karşı analiz ve görüşlerini oluşturan ve bir “kurtuluş İslam’ı arayan Ali Şeriatî’nin Şah’ın adamları ve CIA’nın ajanları tarafından yok edilirken, AKP’nin sevgiyle kucaklanmasının anlamlı olduğunu ve AKP İslam’ı konusunda fikir verdiğini ortaya koyuyor. Bu “takkiye”nin “laik Cumhuriyete” ve “ulusal bütünlüğümüze” değil, halka, “Cumhuriyet reayası”na yapıldığını ifade eden Timur, AKP tabanının KOBİ burjuvazisinin büyük burjuvaziye karşı giriştiği serüvenin bir parçası olarak şekillendiğini tespit ediyor.

Timur’un tespitlerine göre, Başbakanlık Müsteşarı Ömer Dinçer, yazdığı makalede AKP icraatını anlamlı biçimde açıklayan ipuçları veriyor. Gündemde olmaya devam eden Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısında da yer alan gerekçeler veriyor. Ömer Dinçer’e göre “İslam bir hayat tarzıdır ve hayatın bütün yönlerini kapsayan bir sistemdir.” Bu nedenle siyasal İslam (Refah Partisi) ile kültürel İslam (Fethullah Gülen, Süleymancılar) gibi ikilikler yerine İslam’ı bütüncül olarak egemen kılmak gerekir. Bunun karşısında da en büyük engel bürokratik dayatmacı devlettir. Moderni analiz ederken Anadolu şehirlerinde “zorla dinlettirilen” senfoniler aklına geliyor ve modern bu çerçevede eleştiriyor. Dinçer, Erbakan’ı kastederek “modern devleti İslam’a tercüme ederek kullanmaya kalkışmak ya da bürokratik mekanizmada yer alacak memurları dindar insanlardan seçmek devletin yapısını İslam’ın öngördüğü yapıya kavuşturur mu?” Buna yanıt olarak, Dinçer’e göre, İslami düzen kurmak diğerlerinin yaptığından farklı bir şey yapmamak anlamına geliyor. “Tıpkı daha öncekilerin yaptığı gibi totaliter bir gelişmeyi öngörür; halbuki İslam dininin hoşgörü dini olduğunu, ... dayatmacı olamayacağını hepimiz biliyoruz.” O halde “globalleşen” dünyada üç önemli değişikliğe bakmak gerekiyor. Ona göre globalizasyonun ilk yeniliği, ulaştırma ve haberleşme teknolojisindeki değişimdir. Bu en çok “ekonomi dünyasında” hissedilmektedir. “işletmeleri ... daha küçük yapılara dönüşmelerine” yol açmaktadır. Bu ona göre küçük ve orta boy firmalar için fırsatlar yaratan kapitalizmin genel eğilimidir. Bu eğilime uygun idari yapılanma ise adem-i

merkeziyetçi yapılanma da reform alanını oluşturuyor. İkinci yenilik, rekabetin bir sonucu olarak NAFTA, AB gibi bölgeselleşme eğilimleri arayışıdır. Küreselleşme mademki “evrensel bir kültür ve hayat tarzı dayatmak başlamış bulunuyor”, bu durum kaçınılmaz olarak karşı “kutba” yani “mahalli kültürler” de zemin hazırlayacaktır. Dinçer için mahalli kültür İslam olarak anlaşılıyor. Böylece mahalli kültür Türkiye’nin en etkili olabileceği Osmanlı Coğrafyası’nda somutlaşacaktır. Şimdilik “uzun vadeli bir misyon” olan “kırmızı elma” gerçekleşecektir. Bir üçüncü yenilik ise insanlarda “bağımsızlık duygusunun artması” şeklindedir, bu Türkiye’deki dayatmacı devlete, yani Cumhuriyete ters düşüyor. “Türkiye’de Cumhuriyet ilkesinin yerini katılımcı bir yönetime devretmesi ve nihayet laiklik ilkesinin yerinin İslam’la bütünleşmesinin gerekli olduğu kanaatini taşıyorum!”

Dinçer, “globalleşme” ve Türkiye ile ilgili genel tablo ışığında, Türkiye’nin İslam dünyasında “çok önemli yeri olduğuna” inanıyor. Özellikle 1980 sonrasında İslam’ın alt öğelerinin (siyasal İslam ile kültürel İslam) birbirlerine açılmış ve “etkileşim” içine girmiş olması Türkiye’ye önderlik fırsatı veriyor. Milliyetçilik ilkesini çağdışı bulan Dinçer, “düzen değişikliği” öneriyor. Bu Türkiye’nin önderliğinde Müslümanları birleşme çağrısıyla sona eriyor. Bu düzen değişikliği AB içinde öngörülüyor. Timur, Marx’a kulak vererek İslam’ın yaşadığı toplumdaki görüntüsünün “bunaltı”dan ibaret olduğunu gördüğünde onun “kalpsiz dünyanın ruhu” ezilen insanın “protestosu” olması gerektiğini düşünen Ali Şeriatî’nin İran Şah’ının adamları ve CIA ajanları tarafından yaşatılmadığını, ancak aynı kuvvetlerin “muhafazakâr demokratlar”ımızı sevgiyle kucaklaması karşısında takıyyenin ortaya çıktığını ortaya koyuyor (Timur, 2004: 151–172).

İslamcılığın siyasal düzeyde aldığı başarıları, iletişim ve yayım faaliyetleriyle canlanan ve demokratikleşme süreciyle ortaya çıkan cemaat yapılarına bağlayan Aktay (2006: 230) İslam’ın yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren “siyasal bedenden” yoksun adem-i merkeziyetçi hatta adem-i otoriteci bir niteliğe büründüğünü ileri sürüyor. Bu örgütsüzlük hali milli devletin bütün gücü merkeze doldurmak üzere boşalttığı alandan oluşmaktadır. Ona göre, bu alan demokratikleşmeyle birlikte alternatif bir merkez (yani siyasal İslam değil) tarafından değil de yerel cemaatler tarafından doldurulmaktadır. Timur’un da belirlediği gibi Ömer Dinçer’in ve Hükümet’in Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı’nın gerekçesi, İslami toplumun adem-i merkeziyetçi ve adem-i otoriteci hali ile küresel sermayenin kar yönelim ortaklığı olması muhtemel görünüyor.

Siyasetin 1960’lı ve 1970’li yıllardan itibaren girdiği etnopolitik süreç, dinin etkisini siyasal partilerin daha çok değerlendirmesini getirirken 12 Eylül darbesinin toplumda yarattığı yıkıma, depolitizasyon yolu olarak sunulan İslam, kentlerin kıyılarına yeni

gelenler ve giderek yoksullaşan kitlelerde bir sığınma işlevi gördüğünü kabul etmek gerekir. Bu sığınma işlevi bu dönemde zenginleşen grupların televizyonlara yansıyan yardım dağıtma törenlerindeki ahlaki kodlarla değerlendirildiğinde sorumsuzluğun boyutları daha iyi gözlenebilir.

1980 Darbesi devletin iç sınırı konusunda radikal bir dönüşüm anlamına geliyordu. 1961 Anayasası ortamında oluşan siyasi ve toplumsal oluşumların geriletilmesi anlamında bir işlev gördü. Değişim, rızanın üretiminde devletin kutsallaştırılmasına uygun bir dini tavır ve köken ideolojisinin öne çıkarılması demekti. 1980 öncesi kargaşa ortamı yerini cemaatin güvenli ortamına bırakacak, dinsel tavır ve köken ideolojisi cemaatin tutkalı olacaktı.

Ancak gerçeklik bambaşka cereyan etti. 12 Eylül'ün baskı koşullarına rağmen siyasal İslamlaşma sürecine verilen devlet desteği işçi ve öğrencilerin protestolarını önleyememişti. Kamu alanının tasfiyesi, yeni gelenlerin işsiz bir kentsel çevre oluşturması, zenginleşen KOBİ burjuvazisinin Pazar ve koruyucu kuşak arayışını hızlandırdı. HÜRSİAD, MÜSİAD ve pek çok vakıf ve demek girdikleri pek çok yardım faaliyetlerini örgütlerken kamu sosyal güvenlik sisteminin, kamu istihdam sisteminin çöküşünün yarattığı ortamda iş görüyorlardı. Batı Çalışma Grubu'nun İslamcı şirketleri kara listeye (Yavuz, 2005: 128–129) alarak el koyduğu bunalım, kamu alanının bunalımı olarak ortaya çıktı.

İslami Eğitimin Sosyo-Oluşumu ve AKP

Kırsal kesimin eğitim talebi ve İmam eğitimi çerçevesinde ortaya çıkan İslami eğitim sorunu, siyasal toplumsal güçlerin mücadele alanı olarak dönüşüm geçirdi. Din eğitiminin 1949'da başlatılan 1950'lerde temelleri atılan gelişimi, 1960'larda ve 1970'lerde toplumsallaştı. İmam Hatip ve Cami yaptırma ve yaşatma adı altında kurulan dernekler, bir cemaat ilişkisinin ve ekonomisinin temellerini de atmıştır. Devletin sunduğu din eğitimi toplumsal karşılığını buldukça İslami eğitimin bir sosyo-oluşum süreci yaşadığı söylenebilir. İmam Hatiplerin Üniversite sisteminin parçası haline getirilmesi söz konusu sosyo-oluşumu hızlandırmış, bir toplumsal talep patlamasının örgütlenmesini harekete geçirmiştir. Paralel bir eğitim sistemi olarak, Kemalist laikliğin en çok karşı çıktığı karşı okul kültürünün parçası olduğu ve küçük esnaf ve zanaatkârların çocuklarınca tercih edildiği Akşit'in (1993:105) gözlemlerinde de tespit edilmektedir.

1949'dan sonra yeniden başlayan din eğitimi, İmam Hatip kursları ile Ankara Üniversitesinde İlahiyat Fakültesi'nin açılmasıyla yeniden biçimlendi. 1950'de Menderes Hükümetleri ile birlikte İmam Hatip Kursları 7 yıllık okula dönüştü ve

okulların açılması hızlandı. 1959'da Maarif Vekaleti'nde Din Eğitimi Bölümü açıldı (Yavuz, 2005: 173–175). Başlangıcı CHP'nin yaptığı temellerini Menderes'in attığı İmam Hatip okulları 1970'li yıllarda göç ve sosyal etkileşimin arttığı koşullarda yeni bir aşamaya geldi. Siyasal mücadelelere dinsel bir motifin eklenmesi değişimi ve ilgiyi hızlandırdı. Sosyal güçlerin mücadelesi söz konusu olduğunda kamu alanının denetimi kritik bir konu haline alır. Zira 1960'larda ve 1970'lerdeki sosyal güçler hayatın her alanında mücadele içine girmişlerdi. Laik modern eğitim ile İslami eğitim arasında paralel bir yarış ortamını kolaylaştıran süreç İslam'ın siyasi konjonktürün dengeleyici ideolojisi olarak işlev görmesidir. Bu aşamadan sonra İmam Hatip eğitimi toplumun önemli bir kesiminde meşru bir farklılık olarak örgütlenmeye başladığında, doğal olarak karşıtlarını üretecek etkiler bırakırlar. İslami sosyo-oluşuma etki eden İmam Hatip çevresi kendi başına milli kimliğin tanımlanmasında yeni bir alan yaratmıştır. İmam Hatip çevresinde gelişen refleks İslami grupların İmam Hatip eğitim sistemi oluşturma biçiminde demek ve kampanyaların örgütlenmesine yol açmıştır. Bu derneklerin İslami esnaf dayanışması ve küçük tüccarlar örgütlenmesi açısından ne tür işlevler gördüğü önemli bir inceleme konusu olurdu.

Paralel bir eğitim ve ona tekabül eden bir İslami sosyo-oluşum haline gelen İmam Hatip eğitimi, kırsal kesimin sınırlı dinsel eğitim talepleriyle başlayan, 1960'larda sağ-sol çatışmalarında gücü dengeleyici bir oluşum olarak dokunulmadan kalan Kemalist laikliğe muhalefet alanı olarak güçlendi. 1997'de bu okullara 2 bin kişi başvurdu. Bu sayı 1995'te 35 bin kişiydi. 1998'de öğrenci sayısı 396 bin 677 iken 2002'de 71 bin 583'e indi (Yavuz, 2005: 177). Tarihe yalnızca süreklilik olarak bakılırsa modern Türkiye'nin tarihi Laik sosyo-oluşum ile İslami sosyo-oluşum arasında mücadelenin tarihi olarak okunabilir. Ancak modern tarih süreklilik kadar değişimin de toplumların hayatına yön verdiğini gösteriyor.

İslami okuryazarlığın gelişmesinde ve İslami eğitimin sosyo-oluşumuna etki eden birinci kuşak (Sezai Karakoç, Necip Fazıl, Nurettin Topçu) daha çok kendi kimliği ile Osmanlı ve yaşadığı dönemin sorunlarını ele alırken, ikinci kuşak (Rasim Özdenören, İsmet Özel, Ali Bulaç) Batı karşısında bir arınmayı ileri süren İslam dünyasının Batı kültüründen arındırılması düşüncesinden etkilendiler (Gökçaftı, 2005: 288–299). İslami entelektüel çevre ile birlikte bir izleyici kuşağın oluşması da söz konusu oldu. Bu süreç İslamcı entelektüelleri, 1923 Devrimi'ni İslami bir kimlik ve siyasetin penceresinden bir tarih okumasına yöneltti. Böylece İslamcı yazarlar kendi kişisel kimliği ile geçmiş arasında bağ kurarken laik Cumhuriyet kesintisiyle bir bölünmüşlük duygusunu ve modernizme karşı bir eleştiri ve protesto ileri sürdüler.

1960'lı yıllarda sol evrensel değerlerle yerel değerleri bütünleştirecek politikaları üretmekten uzak kalınca, kırsal kesimin bünyesinde o zamana kadar canlı tuttuğu

din, yabancılığın aşılmasında etkili olmuştur. İslami düşüncenin etkili olmasında rol oynayan ideologlar, mevcut durumun sorumlusu olarak eski kuşakları görmüşler ve İslam'ın içine din düşmanları tarafından sokulmuş yabancı unsurlardan arındırma temel bir çıkış kaynağı olarak önerilmiştir (Gökçaftı, 2005: 288–289). 1970'lerde Milli Nizam Partisine hâkim olan bir düşünce akımı da buydu.

İslam'ı süreklilik olarak ele alan Aktay, siyasal İslamlaşma ile demokrasi arasında doğrusal bir ilişki olduğunu ileri sürüyor. Dinsel alanın devletçe düzenlenmediği ya da boş bırakıldığı dönemlerde dinsel alan çeşitliliğin etkisine girmiş, denetimsiz ve kuralsız güç merkezlerinin oluşmasına neden olmuştur. Ona göre, devletin toplum üzerinde kaybetmiş olduğu kontrolü tekrar sağlama yolu İmam Hatiplerin ve İlahiyat Fakültelerinin açılması oluşturmuştur. Bu tür İslamlaşmanın öznesi devlet olmuştur. Aktay, 28 Şubat'ın o zamana kadar öne çıkan İslamlaşma politikalarının kazanımlarının “karşı taraf”ta yarattığı yığınağı dağıtma girişimi olduğunu, bu çerçevede de demokrasi ile laikliğin bağdaşmazlığını ileri sürmüştür (Aktay, 2006:192). Ancak, yığınak yapıldığı dönemlerde işleyen süreçler devletin özne olduğu dönemler, zaten o da devletin çıkarına yapılmıştı demek toplumsal gerçekliği nasıl ifade edebilir.

Öncelikle eğitimin değeri konusunda bir sorgulama yapıldığında İmam Hatip Okulları çevresinde gelişen pratikle baktığımızda eğitimde İslami sosyo-oluşumun etkin bir katılım gösterdiği anlaşılıyor. AKP'nin üzerinde yükseldiği zemin eğitimde pozitif bilim silahı ile donatılmış İslami bir eğitim anlayışıdır. Dolayısıyla bu İmam Hatiplerle sınırlı bir eğitim politikası değildir. Burada AKP'nin kritik önem kazanan eğitim anlayışı eğitimin kamu eliyle değil özel alan içinde düzenlenmesidir. Bu görüş İslami yazarlarda ve Hükümet uygulamalarında somut delilleri içermektedir. Kamu kaynakları aracılığıyla özel okulda kontenjan ayrılması yönünde girişimi, AKP'nin özel alanı genişletme siyasetinin parçası olmuştur. AKP'nin sabit ve değişmez bir “sosyal merkez”in “siyasal merkez”e tercümesi olarak siyaset yaklaşımı paralel toplum görünümünü siyasal söyleminin parçası yaptığı gibi kamu eğitimi yerine özel piyasa eğitimini esas alması eğitim alanındaki siyasetinin kaynağını oluşturmaktadır (Akdoğan, 2004: 137). Bizatihi bu grubun eğitim pratiği paralel toplumun üretilmesinde farklı bir eğitimin yaygınlaştırılmasını içermektedir. Öbür yandan Devlete hâkim güçlerce zorunlu din dersleri aracılığıyla eğitim sisteminin bütününe sirayet etmiş bir din eğitimi söylemi söz konusudur. Bu söylem Türk-İslam sentezci bir program dizaynı içinden 1980 sonrası eğitimin resmi haline gelmiştir. Eğitim sisteminin bütününe yönelen maneviyatçı ve mukaddesatçı kodlar ile İmam Hatip okulları aracılığıyla da temsil edilen paralel toplum arasında bir geçişlilik olduğuna göre 1980 sonrası eğitim söyleminde bir tamamlayıcılık gözlemek mümkündür.

Eğitimde 1980 sonrası özel okulluğun yaygınlaştırılması ve okul dışı etkinliklerin okullaştırılması ile eğitimin etkinleştirilmesi devlet dışı eğitim ekonomisini hızla büyütüştür. 1980 sonrası siyasi ve iktisadi tercihlerin bir ürünü olarak okulun toplum yaşamında giderek önem kazanmasına karşılık kamu eğitim ödeneklerinin buna paralel olarak artırılmaması eğitim harcamalarını özel ekonomi lehine artırmıştır. Eğitimin niteliğinde düşme ile özel okul kayıtlarının ve dersane kayıtlarındaki artış ve sürekli olarak sonraki eğitim kademelerine hazırlık kursları yaygın bir pratik haline gelmiştir. Okul eğitim araçlarının ve materyallerinin özel ekonomi içinde edinilmesi piyasada etkin kapitalist güçlere terk edilen bir alan bıraktığı gibi bu alanda faaliyet gösteren cemaat ve tarikatları da güçlü bir konuma getirmektedir. Zira bu tür faaliyetler özel karlarla yeniden üretilmesi çok zor alanlardır ve sürekli olarak bağlantıların harekete geçirilmesine ihtiyaç duyar. Bu nedenle yayıncılık, eğitim ve yazılım alanlarında faaliyet gösteren İslami kuruluşların yaygın bir faaliyet yürüttükleri basında sürekli gündeme gelmekte, araştırmalarca doğrulanmaktadır.

İslami eğitimin sosyo-oluşumu İmam Hatip ve özel okulculuk, kamu eğitiminin içinin boşaltılması anlamında ticarileştirme, merkezin denetiminden uzaklık olarak yerellik ile küresel müdahalelere aşırı duyarlı bir küresellik ve kültürcü bir program çerçevesi olarak özetlenebilir.

AKP'nin Eğitim İle İlgili Yasa Girişimleri

AKP Hükümeti'nin eğitim alanında yaptığı düzenlemelerin ağırlıklı bir kısmını eğitimde özel ekonominin ve özel alanın etkisinin genişletilmesi oluşturmaktadır. 29/07/2003 tarihinde Komisyona gelen 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu'nda değişiklik yapmayı amaçlayan tasarı, özel öğretim kurumlarının yaygınlaştırılması ile ilgili düzenlemeleri öngörüyor. Yine 09/07/2003 tarihinde Komisyona gelen tasarı 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nda değişiklik yapılmasını hedefleyen tasarı Milli eğitime ait taşınmazların gerekli görülenlerin satılması, ders kitabı dışında eğitim araç ve gereçlerinde merkeziyetçi yaklaşımdan vazgeçilmesi, özel kesim ders kitaplarının incelenmesinden ücret alınması öngörülüyor. 29/05/2006 Yükseköğretim Kurumları Teşkilat Kanununda değişiklik yapılması hakkında tasarı, Bilkent Üniversitesi'nin Doğu ve Güney Doğu'da Eğitim Bilimleri Enstitüleri ve eğitim öğretimi okullarda iyileştirecek çalışmalar yapabilmesini öngörmektedir. 28/07/2006 tarihli Milli Eğitim Temel Kanunu'nda değişiklik yapılması hakkında tasarı, okullarda okul-aile birlikleri kurulmasını öngörüyor. Okul aile birliklerince; okullara yapılacak bağışların kabul edilmesi, sosyal, kültürel etkinlikler ve kampanyalar düzenleyerek maddi katkı sağlanması hedefleniyor. Okullarda bulunan kantin, açık alan, salon ve benzeri yerlerin ihale mevzuatı çerçevesinde işletilebilme ve işletilebilmeleri gibi hususların yerine getirilmesi, bu hususlarla ilgili esas ve usullerin ise Maliye Bakanlığı

ve Milli Eğitim Bakanlığınca hazırlanacak yönetmelikle düzenlenmesi öngörülmektedir (Ertürk Keskin/Güneşer Demirci, 2003).

AKP Hükümeti'nin iki kez gündeme getirdiği Yükseköğretim Kanunu'nda Değişiklik Tasarısı Taslağı* da aynı biçimde eğitimde özel alanın genişletilmesini öngörmektedir. Tasarının mantığında eğitime meta niteliği vermek ve öğretim ücreti ile ücretlendirme söz konusudur. Kamu hizmetine katılım çerçevesinde “harç” olarak nitelendiren ve kamu hizmeti niteliğini koruma kaygısını ifade eden “harç” yerine tasarıda öğretim ücreti eğitimin ticarileştirilmesi ve kamu hizmeti niteliğinden çıkarılması fikri vardır. Üniversite ile kamu özel sektör kuruluşlarını, sivil toplum kuruluşları arasında etkileşimi içeren sosyal konsey önerisi yine yönetim modelinin örnekleri arasında bulunmaktadır. Üniversite ve birimlerinin yapılan bağışları kabul etmesini öngörerek üniversite ile bağış verenler arasında bir patronaj ilişkisini öngörmektedir. Mali kaynaklar açısından tasarısında mali kaynaklar başlığı altında bütçe dışında gelir kalemleri arasında, bağış yardım ve vasiyetler, taşınır ve taşınmazların satışından elde edilen gelirler, işletme biriminden aktarılan gelirler, öğrenci ücretleri ve diğer gelirler gibi kaynaklar öngörerek girişimci üniversite anlayışını, paralı eğitim anlayışını sergilemektedir. Değişiklik tasarısı gerekçeleri arasında 1995 sonrasında YÖK'ün üniversitede anti-demokratik uygulamalara girdiği ve bu uygulamaların düşünceyi ifade boyutunda sonuçları ileri sürülmektedir. YÖK'ün daha öncesi çok işlevli, verimli ve özgürlükçü olduğu anlamına mı geliyor, yoksa diğer dönemler için sadece kendi sorunları mı yok. Burada öne sürülen gerekçeler genel toplumun, kamunun çıkarları öngören bir temel gerekirken AKP için sorun olan şey üzerinde odaklanma durumu hâkimdir. Zira bu tür bir mutabakat arayışına girmediği için tasarı düşmüş, toplumsal kesimlerce kabul görmemiştir.

2006 Kasımının ilk yarısında gerçekleştirilen on yedinci Milli Eğitim Şurası üzerine yapılan tartışmalarda, Bakan'ın birçok şey arasında sadece yükseköğretime girişte katsayı uygulamasının kaldırılması konusunun mercek altına alındığı yönünde karşı eleştirisi gerçekliği kendi tarafından gösterme durumu olmalıdır. Katsayı uygulaması konusunda yapılan eleştirilere bütünsel bakmadığı gibi AKP Hükümeti için İmam Hatip, eğitimin paralel bir eğitim sistemi biçiminde devamını sağlayan yöntem arayışı olmuştur. Ancak AKP'nin temsil ettiğini ileri sürdüğü “sosyal merkezin” dilinin “siyasal merkeze” tercümesi çerçevesinde ele alınırca Hükümetin paralel bir eğitimde ısrar ettiği anlaşılmaktadır.

Kamuoyunda “fakir ve başarılı çocukların özel okullarda kontenjan ayrılarak okutulması ile ilgili yönetmelik değişikliği, Eğitim Sen tarafından İdare Mahkemesinde açılan dava sonucu iptal edilince, bu konuyu yasal düzenleme sorunu haline getiren hükümet yasanın da veto edilmesiyle uygulamadan vazgeçti. Bu özel alanın

güçlendirilmesi konusundaki tutum kamu alanında İslami sosyo-oluşumun somutlaşmasını zayıflatan güçlü bir Laik sosyo-oluşumun varlığından etkileniyor olmalıdır.

Müfredat değişimi³ AKP'nin genel plandaki politikası gibi özel alanın genişletilmesi üzerine odaklanmaktadır. Özel alanda AKP, kamu alanında Devlet gibi bir durumdan bahsedebiliriz. Burada analizin geçerli olduğu her durumda bir özel alan tercihinin olmasıdır. Bu durumu siyasal İslam'ın Erbakan deneyimi çerçevesinde yaşadığı başarısızlık belirleyici olmuş olabilir. Yani devlet kadrolarını daha fazla dindar memurlardan seçmektense her alanda özel kontrolü dikkate alan AKP için stratejik bir durum haline gelmektedir. Bu yaklaşım İslami sosyo-oluşumu genişletmek ve kamu alanını özel alandan kurmak olarak değerlendirilebilir. AKP Hükümeti kurulduğunda bütün kadrolarını belediyelerden, özellikle de İstanbul belediyesi kadrolarından sağlamıştı. Bu durum da gösteriyor ki taşra eşrafı ve geçmiş bütün muhalefet biçimleriyle ilişkili hale gelerek İslami sosyo-oluşumu genişletmek müfredat değişikliğinde de açığa çıkmaktadır. Bu açıdan Müfredat değişiminde de özel alanın genişletilmesi çabası AKP Hükümeti'nin İslami sosyo-oluşumla bağlantısını anlamlı biçimde göstermektedir.

Kaynakça

- Abou-El-Haj, Rıfa'at Ali (2000) Modern Devletin Doğası (çev. Oktay Özel-Canay Şahin) (Ankara: İmge).
- Ahmad, Feroz (2005) Modern Türkiye'nin Oluşumu (çev. Yavuz Alogan) (İstanbul: Kaynak).
- Akdoğan, Yalçın (2004) AK Parti ve Muhafazakar Demokrasi (İstanbul: Alfa).
- Akşit, Bahattin (1993) "Türkiye'de İslami Eğitim" Richard Tapper (Yay. Haz.) Çağdaş Türkiye'de İslam (çev. Özden Arkan) (İstanbul: Sarmal).
- Aktay, Yasin (2006) Türk Dininin Sosyolojik İmkânı İslam Protestanlığı ve Alevilik (İstanbul: İletişim).
- Feyizoğlu, Turan (2000) Fırtınalı Yıllarda Ülkücü Hareket (İstanbul: Ozan).
- Göçek, Fatma Müge, 1999 Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü. (çev. İbrahim Yıldız)(Ankara: Ayraç).
- Göle, Nilüfer (1992) Modern Mahrem (İstanbul: Metis)
- Gökacı, Mehmet Ali (2005) Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler (İstanbul: İletişim).
- Ertürk Keskin, Nuray/Güneşer Demirci, Ayşe (2003) Eğitimde Çürüyüş. (Ankara: KİGEM).
- Mardin, Şerif (1997) Din ve İdeoloji (İstanbul: İletişim).
- Ottersbach, Markus/Yıldız, Erol (1997) "Der Kmmunitarismus: Eine Gefahr für das Project der

³ MEB, 2005 Program Tanıtım Kitapçığı.

- pluralistischen Demokratie?" Soziale Welt 48, Heft 3, özel baskı.
- Özdalga, Elisabeth (2006) İslamcılığın Türkiye Seyri (çev. Gamze Türkoğlu) (İstanbul: İletişim).
- Poulton, Hugh (1999) Silindir Şapka Bozkurt ve Hilal Türk Ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti (çev. Yavuz Alogan) (İstanbul: Sarmal).
- Şaylan, Gencay (1992) Türkiye'de İslamcı Siyaset (Ankara: Verso).
- Tapper, Richard (1993) "Giriş" Richard Tapper (Yay. Haz.) Çağdaş Türkiye'de İslam. (çev. Özden Arıkan) (İstanbul: Sarmal).
- Timur, Taner (2004) Türkiye Nasıl Küreselleşti? (Ankara: İmge).
- Toprak, Binnaz (1990) "Dinci Sağ" (Der. İrvin Cemil Schick/Ertuğrul Ahmet Tonak) Geçiş Sürecinde Türkiye (İstanbul: Belge).
- Turan, İlter (1993) "Siyasal İdeoloji Olarak İslam ve Milliyetçilik" Richard Tapper (Yay. Haz.) Çağdaş Türkiye'de İslam. (çev. Özden Arıkan) (İstanbul: Sarmal).
- Vergin, Nur (2004) Siyaset Sosyolojisi. (İstanbul: Bağlam).
- Wallerstein, Immanuel (2004a) Dünya Sistemleri Analizi. (çev. Ender Abadoğlu-Nuri Ersoy) (İstanbul: Aram).
- _____ (2004b) 21. Yüzyılda Siyaset. (çev. Taylan Doğan-Ender Abadoğlu) (İstanbul: Aram).
- Yavuz, Hakan (2005) Modernleşen Müslümanlar (çev. Ahmet Yıldız) (İstanbul: Kitap Yayınevi).
- Zürcher, Erik Jan (2002) Modernleşen Türkiye'nin Tarihi (çev. Yasemin Saner Gönen) (İstanbul: İletişim).